

Измилеуова С.Д.

АБАЙ, ШӘКӘРІМ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ

Измилеуова С.Д.

АБАЯ, ШАКАРИМ И НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ

S.D. Iztileuova

ABAY, SHAKARIM AND NATIONAL EDUCATION

УДК: 894.340(043.3)

Статья посвящена проблеме формирования мировоззрения молодого поколения и роли духовных ценностей заложенных в произведениях Абая и Шакарима.

Article is devoted to the formation of ideology and the role of the younger generation the values inherent in duhonyh of Abai and Shakarim.

Қазіргі әлемдік үдерістер өте күрделі. Ақпараттар тасқыны, ғылыми техникалық жаңалықтардың үдеуі, адамзаттың өмір сүру формалары мен салттарының ұқсас болуы, түрлі халықтардың ойлау жүйелерінің жақындасуы ғаламдық қауіптер мен қайшылықтардың үдеуі халықтардың ұлттық өміріне үлкен ықпалын тигізуінде. Жаһандану құбылыстарының басымдылығына ұлттық құндылықтардың көмескіленуі орын алуда, әсіресе аз санды халықтардың этникалық тағдыры қыл үстінде, кейінгі елу жылда жүздеген ұсақ халықтардың жойылып кеткендігінің куәсі болды. Ұлттық құндылықтардың жоғалуы жағдайында әлем халықтарының басым көпшілігі өздерінің этникалық белгілерін сақтауға ұмтылыс жасауда. Қазақ ұлты да тарихи тағдырдың осындай сынына төтеп беру үшін күресуде. Халықтардың әлемдік бәсекелестік заманында қазақ ұлты жойылып кетпеуі үшін, ұлттық тілін, тарихи санасын, бай ауыз әдебиеті құндылықтарын сақтап қалу және дамыту міндеттерін шешуге тиісті. Аталмыш міндеттерді шешу Қазақстан жастарына ұлттық тәрбие беру ісін ғылыми тұрғыдан ұйымдастыра білуге байланысты. Жастарды ұлттық құндылықтар рухында тәрбиелемесек, ұлтты сақтаудың тағдырлық мәселесін шеше алмаймыз. Мәселені айту оңай, ұлттық тәрбиені, ғылыми негізде ұйымдастыру, оның әдістемелік негіздерін жасау өте күрделі педагогикалық міндет. Ұлттық тәрбие беру мәселесі қазақ халқының өткен рухани жолын түсіндірумен шектелмейді. Ұлттық құндылықтар, жақсылықтар, ізгіліктер бүгінгі күнгі адам тәрбиесі мәселелерімен ұласуы қажет. Халықтың тарихи гуманистік потенциалы қазіргі заманға адамгершілік тәрбиесі мәселесімен синтезделуі шарт.

Өкінішке орай, ХХІ ғасырда жер жаһанда материалдық құндылықтарға адамзат өзін тәуелді етіп, рухани дүниенің маңыздылығына мән беру мәселесін кейінге ысырды. Ұлттар мен ұлыстардың рухани бет бейнесін, этникалық ерекшеліктерін «жаһандану диірмені» жаныштап, талқандауда. Бұл құбылыс Жаратқанның

адамзатты нәсілге, ұлт пен ұлыстарға бөліп, тілімізді сан түрлі қылып сөйлетіп, солай бола тұра, бір ғана мазмұнмен ұғыстырған бұлжымас заңдылығына қарама - қайшылық болып көрінеді. Қазіргі заманда ұлтты сақтау оның тілінің, тарихи жадының, ділінің көсегесін көгерту ең маңызды міндет болып саналады. Өзекжарды осы міндетті шешуде ойшыл, ақын Шәкәрімнің рухани мұрасының берері мол. Шәкәрім: «Сөз – құдайдан шыққан бу»деп, құдыретті сөздің Жаратушыдан бастау алатынына маңыз береді. Барлығының бір бастауы мен заңдылығы бар екендігін ескертеді. Тегінде данышпандар осы заңдылықтарды адамзаттың рухани мәдени дамуында түп қазыққа айналдыруды ғибрат етеді. Кезінде Шәкәрім «ХХ ғасырда адамзат баласынан ізгілік ... көрмедім» деп назалануында үлкен мән бар. «Жиырмасыншы ғасырдың адамынан, Анық таза бір елді көрмей өттім» деп, «Ар түзейтін бір ғылым табылмаса, зұлымдықты тегінде әділ жеңбес» дейді. Солай тарқатып: «Адал еңбек, ақ жүрек, арлы ақыл бар жерде адам нәпсісіне ие болады, әділетсіздікке, арамдыққа, өтірікке, алдауға тосқауыл қояды. Осы үш құндылық арқылы адам түзу жолға түседі. Адам жөнделсе - қоғам мен өмір жөнделеді, жаратушыны шын сүю басталады,»- деп тұжырымдайды ойшыл ақын. Шәкәрім: «ар ілімі» деген ілім оқытылуға керек. Бұл ғылымды ақылды адамдар ойластырып, пән ретінде жазып, нәпсіні жойып, адам бойында жеке ардың қожа болып қалу жағын көздеу керек. Адам бойындағы нәпсі кеселі кетсе, өзгерісі оңай...» Ұлтымыздың болмысын, санасын арпылық пен ақ жүректілікке, адал еңбекке баулудың маңыздылығын нұсқайды. Шәкәрім ұлағатын басшылыққа алсақ адамды түзетіп, тәрбиелеудің ең тиімді жолын табатынымыз ақиқат. Бүгінгі адамзаттың зиянды және қауіпті белгілеріне тек қана адал еңбек, арлы ақыл және ақ жүрек қана тосқауыл бола алады. Осы үш құндылықты басшылыққа алса адамзат түзеледі. Бірақта олардың жеңіске жетуі оңай емес. Себебі, адамның тойымсыз нәпсісіне ынсап тұсау бола алады. «Нәпсі үйінде байлаулы Ынсап жатыр, Мұның емін тегінде, сол аша алған.» дейді ақын. «...байлаулы Ынсапты» қапастан босата алатын «Ар ілімі» арқылы келетін адал еңбек, арлы ақыл, ақ жүрек. Осы үш құндылық адам тәрбиесінің, ұлт тәрбиесінің мызғымас ірге тасы іспеттес. Үш құндылықты берік ұстанымға

айналдыру қанша қиын болса да түбінде олардың өркениетке тірек болатыны ақиқат. Шәкәрім осы күрделі байланысты дөп баса отыра:

Ескіден қалған сөз теріп,

Өз ойымнан өң беріп,

Үйретуді жөн көріп,

Түзетпек едім адамды,- /2/ деп өзінің ізгілікті мақсатын ашып айтады. Шәкәрімнің өмірдегі ұстанған басты принциптерінің бірі-“адамды түзету” екендігі айқын. Шәкәрім шығармашылығында “адамды түзету” идеясының біртұтас жүйелі концепциясы айқындалады. «Адам түзеу» жайлы ойларын жетпіс екі жасында жазған:

Еңбекпенен, өрнекпенен

Өнер ойға тоқылса,

Жайнар көңіл, қайнар өмір

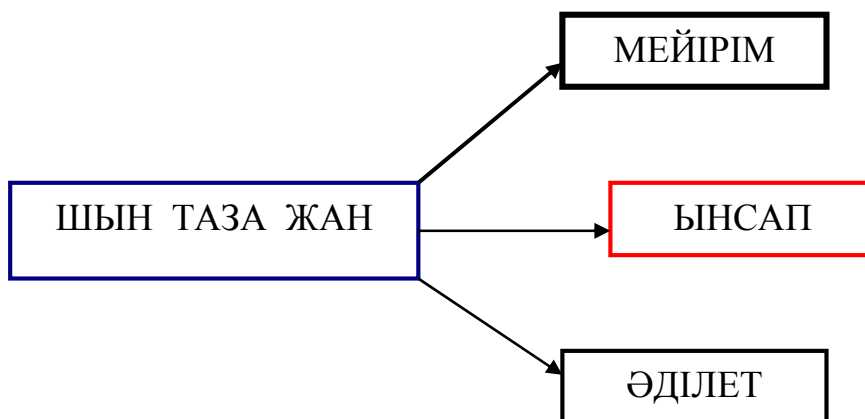
Ар ілімі оқылса,- деп негізгі бағытын түйіндеп, қортындылайды. Шәкәрім: «Мен жетпіс екі жасқа келгенше өмірде болатын неше алуан қилы оқиғаларға, түрлі жамандық, жақсылыққа кездесіп, солардың көпшілігін, керекті керексіздерін өзім де істеп, басымнан өткізгендерім көп, «алдында өнегелі көрерің болсын» дегендей, алдымда Абай марқұм болған соң, содан ғибрат алып, мен де адамдықтың, адалдықтың жолын қуғаным жөн деп басымды шытырман шатақтан ерте босатып алып білім

жолына түстім. Негізгі алған білімім болмаса да, өз бетіммен ізденіп, өткен жазушы ғалымдардың жазғандарын оқып, ойларымен танысып, білгендерден сұрап, өз ойымнан құрап, түрлі әңгімелер жазып, барлық өмірімді жазумен өткіздім.» «...алдындағы Абай марқұмнан ғибрат алған» Шәкәрім Абайдың «толық адам» ілімінің мәнін ашып, оны тереңдетіп, «түзу адам», «шын таза жан», «ұждан» мәселелерін негіздеп, «Ар ілімі» концепциясын жүйелейді. Шәкәрім бұл мәселелерді Абай ойларына сүйене отыра көтереді.

Абайдың «толық адам» іліміндегі өзекті мәселе «нұрлы ақыл», «ыстық қайрат», «жылы жүрек» ұғымдары Шәкәрімде «арлы ақыл», «адал еңбек», «ақ жүрек» негізінде тереңдетіледі. Екі ойшылдың адамды түзету идеясындағы ортақ мазмұн мен түрдің өзгешелігі айрықша көрініп тұрады. Бұл ерекшелік Абай көтерген адамға қатысты жүйенің Шәкәрімде жалпылық, халықтық немесе ұлттық мәселеге айналуында. Жалқы ұғымнан жалпылық, көпшілік мәселесіне ұштастыра білудің мәнісі күшті. Абайдың адамтану ілімін, Шәкәрім жетілдіріп, «түзу адам», «шын таза жан» тұлғасын қалыптастырады. Адамның рухани тәрбиесінің қоғам үшін маңыздылығы айрықша.

Шәкәрім: Шын таза жан тазалықпен,
Тәңірісіне бармақ ол. – дейді.

Ақынның көптеген өлеңдерінде адамды тәрбиелеу, адамды түзету, адамды жақсылыққа баулу сияқты идеялары үнемі кездесіп отырады. Осы өлеңдерді ортақ мазмұн мен ортақ идея - адамды әділет, ынсап, ақиқат, махаббат, жаратушыны сүю, еңбек, білім, талап сияқты құндылықтарға баулу арқылы дұрыс адам, түзу адам қалыптастыру. Шәкәрім адам мінезіндегі

жағымсыз қасиеттерді жоя отыра, адамның өзін-өзі жетілдіру идеясын ұсынады. Жоғарыда аталған құндылықтар адам бойында өзінен-өзі бола алмайды. Оларға адамның өзі ынтық болып ұмтылуы керек. Шәкәрім пікірінше түзу адам үнемі өзін-өзі жақсылық жолымен жетілдіруге ұмтылған адам. Шәкәрімнің осы ойлары ғұлама Әл-Фараби ойларымен тоғысып жатқандығын

айта кету жөн. Әл-Фараби: “Адамның өзін-өзі жетілдіруі туралы - жетілушіліктің кез-келгені адам талпынатын мақсат, өйткені жетілу дегеннің өзі бір игілік және оның өзі күмән жоқ адамның қалауы”, - деп көрсетеді. /3/

Әл-Фараби танымындағы рухани жетілуді, дамуды Шәкәрімде адамның өзінің ішкі қалауымен байланыстырады. Дұрыс өмірге ұмтылған адам өзін-өзі ұдайы жетілдіруге ұмтылып отыруы керек, -деп біледі ойшылдар. Әл-Фараби де, Абай да, Шәкәрім де халықтың, мемлекеттің жөнделуі адамның жөнделуіне тәуелді, -деген пікірде. Ірі ойшылдар қоғамның шаруашылығындағы, саяси-әлеуметтік дамуындағы қайшылықтар, кемшіліктер мен қателіктерді адам сапаларының нашарлығымен байланыстырады. Қазіргі қоғамда айтылып жүрген “адам факторы”, “адам капиталы”, “адам ресурстары” туралы әлеуметтік концепцияларды ойшылдар өз шығармаларында әлдеқашан бұрын көтергендерін айта кеткен жөн.

Ғұлама, ойшыл Әл-Фараби адам бойындағы жаман мінез- құлықтарды рухани жұтаң, яғни кесел деп есептеген. Және сонымен қоса адамшылық дегеніміз адамдарды өзара байланыстыратын бастама деп санаған. Шәкәрім де адам мінезіндегі қарама-қарсы келетін жақсы мен жаман қасиеттер жайында:

Адамның ең асылы-
Қиянатсыз ақ бейіл.
Ең зиянкес, жасығы-
Тайғақ мінез, екі тіл /4/- дейді.

Осындай салыстырулар арқылы жаман іс-әрекеттерді баса көрсетіп, одан сақтандырып отырады.

Мінінді тапса кім сынап,
Аяғына бар жығыл,
“Қап бәлем” деп кекті ұнап,

Сақтай көрме ойға зіл /5/- яғни бұл жолдардың адамның өзіміздігінен арылып, ішкі дүниесін қалыптастыруға өзін-өзі тануға тәрбиелейтін танымдық дүние екенінде дау жоқ. Ақын үнемі адам психологиясының қат-қабат сырларына терең бойлап, қандай да болмасын қиыншылықтарда, жағдайларда да жақсы қасиеттерді дамыту керектігін алға тартып отырады.

Ақынның:

Адамшылық міндетім
Айт дейді адам індетін
Еріксізбін, шын ниетім,
Алды деме мазамды /6/- деп

Шәкәрім адамшылықты адам өміріндегі негізгі қағида деп есептеп, оны адам мен қоғамды өзара байланыстыратын жолдың бірі деп санаған. Ол өзінің азаматтық, ақындық миссиясын қазақ елінің кемшіліктерін түзеумен байланыстырады. Ұлтты жақсарту негізі тәрбиеде деп есептейді.

Айла күш айуандықтың ең жаманы,
Бокты бокпен жуғанмен ел түзелмес
Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,

Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес. /7/

1915 жылы жазылған бұл өлеңінің мәнісі тереңде. Бұнда адамның бойында әділет, мейірім, ынсап, ақ жүрек, таза ақыл болмайынша, зұлымдық, әділетсіздіктер, соғыстар, зиянды қару-жарақтар, мейірімсіздіктер, озбырлықтың жойылмайтынын дәлелдеп көрсетеді. Сөйтіп ол әлемдегі елдерде болып жатқан соғыстар, зұлымдықтың барлығының адамзатқа еш пайда әкелмейтініне көрсетіп, оның зиянды табиғатына талдау жасайды. Сонымен ақын өз ойларын пайымдай келе, «ақ жүрек» пен «таза ақыл» адам баласының рухани игілігіне, басты құндылықтарына айналу керек деген тұжырымға келеді.

Шәкәрімнің осы ойлары Әл-Фарабидің мынандай ойларымен үндеседі: “Алдау, айла және екі жүзділік дегеніміз-игілік сияқты болып көрінетін пасықтық әрекеттер істеу, пасықтықпен пайда табу немесе пасықтықпен ләззат алу үшін ненің қолайлы және дұрыс келетінін мінсіз ашу, - дейді ғұлама Әл-Фараби./8/

Шәкәрім адам өмірін түзетерлік әділет, ынсап, мейірім сияқты қасиеттердің маңыздылығы қиянатқа жол бермейтін бірден-бір құрал деп есептейді. Сонымен қоса, ішкі дүниенің мазмұндылығын адамды нәпсі сияқты тән құмарлығын тыюға одан бойды алшақ ұстауға тиімді жолдың бірі деп, мына өлеңінде былай дейді:

Адамның сыртқы жаралысы,
Нәпсісі айуанмен анық теңдес,
Бөлектігі-жалғыз-ақ таза ақылда,
Әлің келсе, жол тап та осыны емдес. /9/

Шәкәрім «ақыл» ұғымына терең мән бере отыра, «таза ақыл» ұғымын ұсынады. Ақыл ұғымына шығыс поэзиясында ақындар мен ойшылдар да терең мән берген. Бұл мәселенің маңыздылығы жөнінде Әл-Фараби, Низами, Науаи және Абай шығармашылықтарында өз ой-пікірлерімен талай даналық ой айтқан. Шәкәрім өлеңдерінде ақыл ұғымы туралы осы ойлар өз сабақтастығын табады.

“Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші болып, екеуі біріккенде-бұлар адамшылық қасиеттер болып табылады, қасиеттер дегенде біз әрбір нәрсенің игілікті жағы, соның өзінің және оның әрекеттерінің абзалдығында және жетілгендігінде деген мағынада айтамыз, - /10/ дейді Әл-Фараби.

Абай:

Әуелде бір суық мұз-ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек
Тоқтаулылық, талапты шыдамдылық,
Бұл қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста
Сонда толық боласың елден бөлек /11/

Абай “толық адам” жөнінде өз ойларын осылай білдіріп отырады.

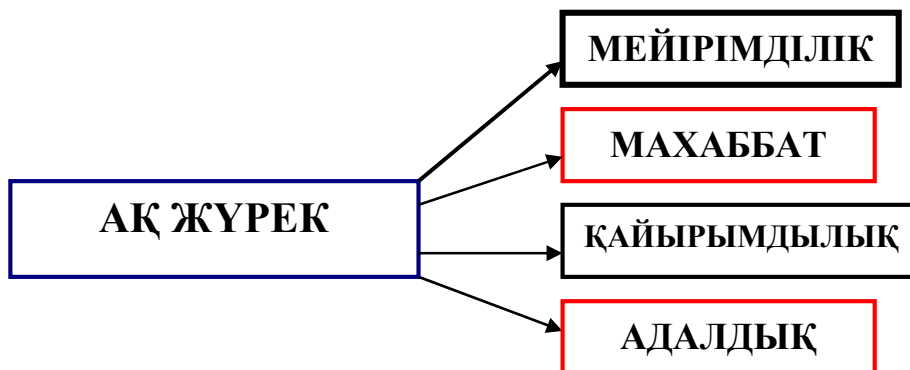
Абай шығармашылығында «ақыл» ұғымын «суық ақыл», «нұрлы ақыл» ұғымдары жиі кездесіп отырады. «Суық ақыл» мәселесін бір жақты қарастырады. «Суық ақыл» жаманшылыққа жақын, «суық ақылдан» салқындық лебі

еседі. «Толық адам» бейнесін суреттегенде «нұрлы ақыл» ұғымына айрықша мән береді.

«Нұрлы ақылды» адам --- руханилық пен имандылықтың әбден биік деңгейіндегі Жаратушысын сүйген, адамзат пен әділетті сүйген адам. Ал, Шәкәрім «арлы ақыл», «таза ақыл»

ұғымдарына баса назар аударады. Шәкәрімнің «арлы ақыл», «ақ жүрек», «адал еңбек» ұстанымы, «шын таза жан», «түзу адам» болмысын айшықтайды. «Ақ жүрек» – мейірімділік, махаббат, қайырымдылық, адалдықты қажетсінеді.

ШӘКӘРІМ:

Шәкәрім: Ақ жүрек пен Таза ақыл,
Қылсаң Адал еңбек
Бәрінен де сол мақұл –
Артқыға жол бермек.

Адамның өзін-өзі тануы жөнінде Шәкәрім ақын көп тұжырымдарын өлеңдері мен поэмаларында және мәнді сөздерінде кеңінен суреттейді. Адам тәрбиесі ұлт тәрбиесінің негізі. Адамы түзу қоғамның әлеуметтік жағдайы, мәдениеті, тілі мен ділі де түзу болары сөзсіз. Адам мінезінің қалыптасып, жетілуінің негізгі тетіктері мен көздерін ойшылдардың толғаныстарында басты мәселе ретінде қолға алынады.

Соның бірі:

Ойға түстім толғандым
Өз мінімді қолға алдым.
Мінезіме көз салдым,

Тексеруге ойландым /12/ - дейді Абай.

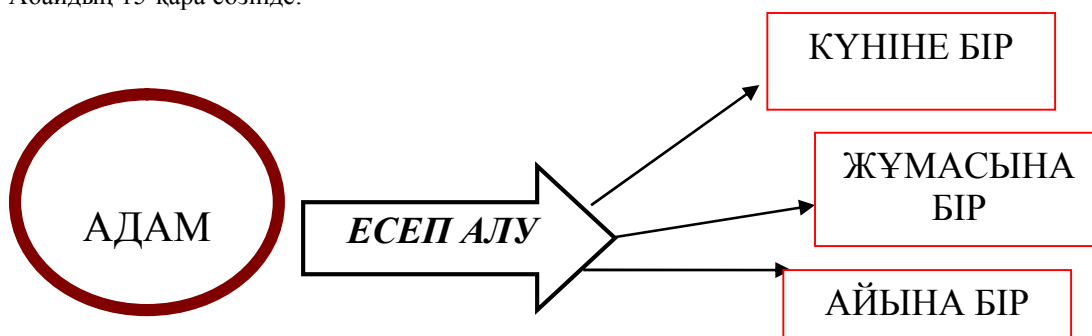
Абай «Отыз екінші қара сөзінде»: «Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыт болады. Сол мінез бұзылмасын. Көрсекызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын? Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын» Адам мінезінің әрекеттен барып, әдет туындайтынын және де одан кейін мінез қалыптасатынына Әл-Фараби айрықша тоқталған. Абай:

«Дененің барша қуаты,
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл-суаты,

Махаббат қылса тәңірі үшін.» Ойшылдардың адамның болмысы жайлы ой-толғаныстарында ұқсастық пен сабақтастық айқын көрініп тұр. Адамның мінез-құлқының қалыптасуына үлкен мән бере отырып, ойшылдар өзін-өзі тәрбиелеудің қажеттілігі туралы ойды баса айтады. Адамның өз ішіне үңілуі, өзін-өзі тануы, өзіне баға бере алуы өте маңызды. Бұл жөнінде Абай былай дейді: «Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса, айында бір, өзіңнен өзің есеп ал? Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өміріңді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіпсің. Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыпсың.» Өзінен-өзі есеп алудың өзі, жақсы мен жаманды ажырата алып, «бес асыл істі» тануға, «бес нәрседен қашық болуға» жетелейді.

Абайдың қара сөздеріндегі ұлттық тәрбиеге қатысты қойылған мәселелердің мәні қазіргі кезеңде іс жүзіне асырылып, тәжірибеге айналдыру міндеттеріне байланысты. Қара сөздеріндегі адам тәрбиелеу, түзету, мінезге айрықша тоқталуы да қазіргі тәрбие мәселесіне берері мол. Тәрбие мәселесінің негізі---адам тәрбиесінде. Ендеше тәрбие мәселесін барлық жағынан қамтыған Абай қара сөздерінің жастарды тәрбиелеуге бүгінгі күннен бастап жүзеге асыру маңыздылығы алдымызда кезек күттірмейтін мәселе. Абай шығармаларында өлеңмен берілген тұстарында кездесетін тәрбиеге байланысты кездесетін ойлардың негізінде пайдаланып, ұлттық тәрбиеге қатысты тұжырымдарын алуға болады деп есептейміз. Адамның өзінен--өзі есеп алудың жолын он бесінші қара сөзінде айтқан ой-пікірін мынандай схемамен бердік:

Абайдың 15-қара сөзінде:

Абайдың «толық адам» концепциясы

Концепция	Толық адам сапалары	Сапаны құрастырушы элементтер
ТОЛЫҚ АДАМ	ЖЫЛЫ ЖҮРЕК	МАХАББАТ
		РАХЫМ
		ӘДІЛЕТ
		ҰЯТ
	НҰРЛЫ АҚЫЛ	ҚАНАҒАТ
		ЗЕРЕКТІК
		БІЛІМ
	ЫСТЫҚ ҚАЙРАТ	ТЕРЕҢ ОЙ
		ТАЛАП
ЕҢБЕК		
		ШЫДАМДЫЛЫҚ

Абай ойларынан, оның терең философиясымен ой теңестірген Шәкәрімнің адамның өзін-өзі тану жөніндегі пікірлері үнемі сабақтасып, жалғасып, бірін-бірі толықтырып отырады.

Белгілі ғалым, абайтанушы Мекемтас Мырзахметұлы былай дейді: Абай - адамның өзін тану жөніндегі ғылымға яғни адам жанының сырына өз шығармаларының өне бойында мол тоқталып өз танымы тұрғысынан көптеген тың ойлар, жаңаша тұжырымдар айтқан дербес ойшыл ақын. /13/ Адамның өзін-өзі тану танымына екі ойшыл осылайша пікір айтып, ойлары мен ой танымы тоғысып, үндесіп жатады. Екі ақын да өз заманының қат-қабат құбылыстарына ой жүгіртіп, салыстырып, ойтүйіндер айтады. Әрине, әрбір халықтың рухани мұраларында әлемдік ортақ руханилықты байыта түсетін құнды ой-пікірлер болатыны белгілі. Міне, осындай қазіргі адамзат қауымының өзара қарым-қатынасындағы имандылық, қоғамдағы адамгершілік мәселелеріне, адамдардың рухани құндылықтарын шындай түсіп, тәрбие мәселелерін жақсартуға өз үлестерін қосатыны сөзсіз. Абай да, Шәкәрім де өздері өмір сүрген ортадағы зорлық пен зомбылықты, жақсылық пен жамандықты, сатқындық пен адалдықты, осылардың ара жігін ашып беруге тырысып, оған өз шығармашылықтарын арқау етті. Және де халықтың рухани тірегіне айналды. Шәкәрім

жеке адамның руханилылығының қалыптасуы адамның үнемі жетіле, дамып отыруы деп есептейді.

Мына көзді қалдырып,
Көңіл көзін көзің қыл.
Бас көзімен қаңғырып,
Ұқпай қойсаң, өзің біл /14/- дейді.

Шәкәрім бұл өлеңін 70 жасында жазған. Шәкәрім көбінесе адамның жетілуіне ішкі дүниенің маңыздылығының, мазмұндылығына баса көңіл аударады. Жеке адамның әлеумет, қоғам алдында адамгершілік пен ар-ұяттың, тәрбиеліліктің көзін іске асырушы басты тұлғаға айналғанын көрсетеді. Ақынның негізгі ақылдың жемісі адамгершілік деуі содан. Ол шығармашылығы арқылы адамдардың көңіл көздерінің, ішкі дүниесінің есігін ашып, оған жақсылық, ізгілік, адамгершілік, мейірім, шапағаттың маңыздылығын түсіндірмек.

Адам табиғатының қыр-сыры мол. Адам өз бойындағы жақсы қасиеттерін шығарып, нәпсісін тыйса, ол өз қолында.

Шәкәрім бұл жөнінде:

Бас көзімен қарасаң, нәпсі-жалған,
Бір сұлу қыз сықылды жұрт таңданған.
Анық ақыл көзімен қарағанда,
Өзін берер қалыңға ол қызды алған /15/- дейді.
Демек, адамның нәпсісін тыюы, оңай емес, сондықтан ол былай дейді:

Нәпсі үйінде байлаулы ынсап жатыр,
Мұның емін тегінде, сол аша алған.
Сопысынып, ақсынып әуре болмай,
Ер болсаң, босатып ал сол зынданнан.
Ақыл, ғылым әр түрлі айтса-дағы
Жиыны осы сөзбен аяқталған. /16/

Яғни нәпсіні тұсаулайтын “ынсап”. Өзінің ішкі жаман әрекеттеріне тосқауыл қоя алмаған адам нәпсісіне де тосқауыл қоя алмайды. Ынсап, ұят, ар, сабыр, мейірім, талап сияқты тағылымды қасиеттерді дамыту нәпсіге жол бермек емес. Өз мініңді көре білсең, өзінді-өзің билей аласың. «Нәпсі үйінде байлаулы Ынсап жатыр, Мұның емін тегінде, сол аша алған» деп «нәпсінің» зынданында жатқан «Ынсапты» шығару маңызды. Адамның өз бойындағы қасиеттерін өзі реттеуге тиісті. Шәкәрім «нәпсіге» тәуелділік

адам баласын дүниеге байлаулы қылатындығын, сондықтан «ынсаптың» рухани жетілуімізге ықпалды күш екендігін баса көрсетеді. «Нәпсі» адамзат баласын қор ететін, оның рухани жетіліп, кемелденуіне кедергі келтіретін кесапат.

«...Тірілікте қосылысқан,
Шын Жар емес, ойнас ол.
Ондай асық - шынға дұспан,
Ол бейіске бармады.
Жар сипатын білсеңіз де,
Нәпсің өлмей, деме Жар.
Айла, алдау сөзіңізге,

Шын хақиқат қанбады...» Жаратушысына мұқтаж адамзат баласы нәпсісін өлтірмей, Жарына, Жаратушысына жақындай алуы мүмкін емес деген тұжырымды ойларын осылай тарқатады.

Сопы, әулие Иассаудің “Диуани хикметінде” адамгершілік қасиеттер руханилық, алланы сүю, тағылым-тәрбиелік адамның жетілу сатылары және сопылық ағымның басты арналарымен таныса аламыз. Алланы сүю, адамды сүю, өзін-өзі жетілдіру сияқты терең танымға жетелейтін бұл сопылық шығармашылықтың, әсіресе адамның ішкі әлемін тануға үлкен әсері бар. Сопылық әдебиеттің бейнелі де, мән-мағынасы терең ойлы дүниесі қазақ әдебиетіне ықпал еткені сөзсіз. Оның мақамдарының Шәкәрім шығармашылығында да өзіндік орны және әсері болғаны айқын.

Иассауи:

627. Залымдарда ар-ұят жоқ, бізде күнә,
628. Дәруіштің жаны өлік, өшпес дұға.
629. Сол себептен патша қылар бізге жапа,
630. Аят, хадис мағынасын айттым, міне /17/-

дейді.

Немесе:

787. Наданменен өткен өмірің тозақ болар,
788. Надан барса дозақта одан қашар.
789. Наданменен дозаққа қылма сапар,
790. Наданменен қазан айындай солдым міне.

/18/

Адамның қауіпті де жағымсыз қасиеттерден, надандықтан құтылу, оған бой алдырмау жолдарын көрсетіп, одан сақтандырады. Осындай ой тоғысулар данышпандардағы ой сабақтастығы, түйісулері үнемі қайталанып отырады. Бірақ олардың ойын баяндау тәсілдері әр түрлі.

Наданның көңілін басып тұр,
Қараңғылық пердесі.

Ақылдан бойы қашық тұр,

Ойында бір-ақ шаруасы /19/- деген Абай сөзінде терең мән мен байыпты байлау жатыр. Абай мен Шәкәрімнің поэзиясының тағдырластығын келтірген мысалдардан анық байқауға болады. Абай көтерген мәселелерді Шәкәрім жаңаша талдап, жаңаша жырлағаны анық. Шәкәрім көптеген мәселелердің шешуін Абайдан іздеп, оның ойларына сүйенеді. Абай шығармашылығының Шәкәрім поэзиясының қайнар бұлағы және рухани фундаменти

болғандығы ақиқат. Шәкәрім шығармаларының басты ерекшелігі адам болмысы мен қасиеттері туралы дүниетанымды, философиялық ой пікірлерін көркем сөзбен жеткізу болатын. Шәкәрім дүниетанымының тереңін бойлап, ол ой қозғаған мәселелерді саралап, тізбектеу оңайға түспейді. Ол адам болмысы мәселесін, адам тәрбиесін, құдай - табиғат - адам проблемасын кең аспектіде қарастырады.

Шынында да Шәкәрім қоғамды, адамды барлық қайшылығымен, алуан қырымен, артықшылығымен, әлсіздігімен біртұтас қабылдап, ақиқат картинасын беріп отырады. Ақын реализмінің және психологизмнің мәнді ерекшелігін де оның осы ақиқаттық пафосының гуманистік мазмұнмен бірігуінде болса керек.

Шәкәрім шығармашылығында әрдайым кейіпкердің бет-пердесін сыпырып, адамдық болмысын ашып отырады. Бұдан ақын өлеңдерінің көркемдігі кемімейді, керісінше, бұрыннан келе жатқан дәстүрлі фольклорлық эстетикамен үндестіріп, ақынның өзіндік поэтикасын қалыптастырған элементтерінің бірі болып саналады. Шәкәрім өз шығармашылығында психологизмнің тура, әрі жанама түрлерінің мүмкіндіктерін еркін пайдаланады.

Шәкәрімнің мына өлең жолдарына үңілсек:

Құмарлық деген бір ит бар,
Жаныңа шын жау ит бар.
Алды-артыңа қаратпас,
Рахымы жоқ тым ит бар /20/- дейді.

Адамның бойындағы жат қылықтың бірі - құмарлық. Құмарлық бар жерде имандылық болмайды. Өйткені бұл ашкөз сезім. Сондықтан құмарлықтың қауіптілігін ақынның итке балап отырғаны сол. Құмарлық арам пиғылдарға жетелейді. Ондай адам өзін-өзі билей алмайды. Онда қанағат болмайды. Тек қана тәнге ғана қызмет етеді. Бұл адамды әр түрлі кеселді істерге апарары сөзсіз. Әл Фараби : «Таза ниеттілік құмарлық пен ләззәт сезімінің жоқтығының аралығы, бұл екеуінің бірі құмарлық, ысырапшылық, екіншісі тапшылық,» -- деген пікір айтады. Әл Фараби «құмарлық» адамның жетілуін тежейтін жаман күш деп есептейді.

Сондықтан ақын:

Заман өтті, жас өтті,
Қайрат, өнер бос кетті.
Қайрат, өнер бос кетті.
Абұйыр жоқ, сана жоқ
Өз басыңа не жетті? /21/- дейді.

Шәкәрім әрбір ұғымды, сөзді өз орнында қолдана біледі. Сонымен қоса ол әрбір сөзін ақылмен таразылап, жүйелі пайымдап отырады. Шәкәрім адам болмысы туралы айтқанда, адамның қоршаған ортамен, табиғатпен үйлесімділігін, жаратушысын сезінуін, сонымен қоса адамның өзін-өзі тануы, яғни оның өзінің жетілуінде,- деп есептейді.

Шәкәрімнің адам түзетпекке ұмтылысы Қазақстан халқының бүгінгі өмірі үшін маңызды.

Тәуелсіз еліміздің азаматтары Шәкәрім көксеген адамдық сапаларға қол жеткізіп отырса елдің рухани өмірі, шаруашылығы мен ой білімі үлкен биіктерге көтеріле берері даусыз. Шәкәрімнің көтерген «түзу адам» концепциясы бүгінгі күнгі ұлт тәрбиесі үшін маңызды деп білеміз. «Ар ілімі» негізін қалайтын «арлы ақыл», «адал еңбек», «ақ жүрек» парадигмалары ұлттық тәрбиенің тіректеріне айналғаны абзал.

Ұлт ойшылдарының адам тәрбиесі жайында айтылған ой- пікірлерін жастар тәрбиесін ұйымдастыру барысында нақты жүзеге асыруымыз қажетті. Ұлттық тәрбиенің адамгершілік, сыйластық, бауырмалдық, қайырымдылық сияқты қарапайым, сонымен бірге өмірде аса маңызды құндылықтарын жас ұрпақ ұлт ойшылдары шығармалары арқылы жылдам қабылдайды. Қазіргі халықтың адамгершілік сапалары төмендеп, оның санасын материалдық құндылықтар билеген заманда ізгілікті насихаттаудың маңызы арта түседі. Адами қасиеттерді бүгінгі таңда ұлт ойшылдары шығармаларындағы идеялар негізінде ұйымдастырып қана жүзеге асыра аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. 541 б.

2. Құдайбердиев Ш. Иманым. 105 б. Алматы: Арыс, 2000.-105 б.
3. Өл – Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы: Ғылым, 1975.- 445 б. (3)
4. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Алматы: Жазушы, 1988. -541 б.
5. Бұл да сонда. 92-93 б.
6. Бұл да сонда. 105 б.
7. Бұл да сонда. 86 б.
8. Өл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. 225 б.
9. Құдайбердиев Ш. Иманым. 86 б.
10. Өл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. 11 б.
11. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1 том. 128 б.
12. Бұл да сонда. 309 б.
13. Мырзахметов М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.
14. Құдайбердиев Ш. Иманым. 112 б.
15. Бұл да сонда. 50 б.
16. Бұл да сонда. 50 б.
17. Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы) 41 б.
18. Бұл да сонда. 46 б.
19. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1 том. 165 б.
20. Құдайбердиев Ш. Иманым. 190 б.
21. Бұл да сонда. 191 б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Мекемтасулы Мирзахмет